

Prywatna biblioteka braci Grimm i odnaleziony fragment księgozbioru w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu

The working library of Brothers Grimm and the portion of their book collection found at University Library, Poznań

Eliza Pieciul-Karmińska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Neofilologii

<https://orcid.org/0000-0002-6268-9873>

e-mail: eliza.karminska@amu.edu.pl

Renata Wilgosiewicz-Skutecka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu

<https://orcid.org/0000-0002-3281-782X>

e-mail: skutecka@amu.edu.pl

Abstract. The private book collection that belonged to Jakob and Wilhelm Grimm testifies to the sixty-year-long period of the fertile research (and artistic) output of the famous German researchers and founders of the German philology, and in itself is an important subject to study. This book collection, comprising rare prints and unique editions, is more than just a series of items of significant material of bibliophile value. It is particularly valuable primarily as a source of knowledge on the research methods used by the two researchers. In the footnotes and indexes to their publications of fairy tales or folk legends, both Jakob and Wilhelm were very meticulous in providing their written source material, i.e. the sources that they held in their book collection, the items of which had purposefully been acquired by the duo to preserve for subsequent editions of old relics European and German literature. Equally important for the research on the literary output and research activity of the Grimm Brothers is the analysis of hand-written underlining, notes and annotations that the texts were typographically enhanced by during the reading. The volumes from the portion of the working collection of the Brothers Grimm found in the Poznań University Library were long though to had been lost during the WWII, and now can be of significant

value in their contribution to the development of modern research on the Brothers' literary and scientific output. The very fact that they have been found allows us to believe that the book collections at the Library can hold other volumes that belonged to the private book collection of Jakob and Wilhelm Grimm still to be discovered.

Keywords: book collection of the Brothers Grimm, notes and annotations made by the Brothers Grimm, research on the Brothers Grimm, Poznań University Library, private (working) book collections.

Jakub i Wilhelm Grimmowie, autorzy słynnego zbioru baśni i twórcy filologii germańskiej, dysponowali prywatną biblioteką. Każdy, kto pracuje naukowo, gromadzi literaturę podmiotu i przedmiotu, zwłaszcza filologowie, których żywiołem są teksty. Prywatne księgozbiory znanych badaczy budzą szczególne zainteresowanie, są zwykle owocem wieloletnich poszukiwań naukowych, a często zawierają unikatowe wydania – czasem wręcz bezcenne w zakresie danej dziedziny. Warto wiedzieć, że bracia Grimm przez całe dziesięciolecia pracowali jako bibliotekarze, więc na gromadzeniu zbiorów książkowych znali się jak mało kto. Nic dziwnego, że także ich prywatna biblioteka była i pozostaje przedmiotem intensywnych badań. Nie tylko ma ona wartość materialną ze względu na zebrane tam liczne cenne pozycje, lecz jest również świadectwem prowadzonych przez Grimmów różnorodnych poszukiwań i ich pracy edycyjnej. Przykładowo, analiza ich odręcznych notatek niejednokrotnie już pomogła rozstrzygnąć wątpliwości dotyczące źródeł danego tekstu oraz roli tych źródeł w powstawaniu konkretnej publikacji, o czym więcej w dalszej części niniejszego artykułu.

W tym kontekście odnalezione w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu (BUP) woluminy pochodzące z prywatnego księgozbioru braci Grimm, które od zakończenia II wojny światowej uchodziły za zaginione, mogą znacznie przyczynić się do rozwoju współczesnych badań grimmowskich, a ponadto dają nadzieję, że w zbiorach BUP znajdują się też inne – uważane za zaginione – pozycje z prywatnej biblioteki Jakuba i Wilhelma.

Prywatny księgozbiór braci Grimm. Jego historia i zawartość

Opowieść o prywatnej bibliotece braci Grimm rozpocząć należy od istotnej uwagi wstępnej. Rodzina Grimmów nie była zamożna – dopiero w późnym, berlińskim okresie życia Jakub i Wilhelm mieli na tyle stabilne dochody, że nie musieli troszczyć się o codzienne wydatki. Ich ojciec, urzędnik państwowy, osierocił sześcioro dzieci, z których najstarszy Jakub miał zaledwie jedenaście lat. Ich matka pozostała bez środków do życia i musiała opuścić służbowe mieszkanie. Od tej chwili rodzina Grimmów zdana była na pomoc krewnych. Gdy Jakub Grimm, po ukończeniu studiów prawniczych, znalazł pracę

zarobkową, to na nim spoczął obowiązek utrzymywania całej rodziny. W takiej sytuacji kupno książek nie było sprawą prostą. A jednak jeszcze podczas studiów obu braci w Marburgu ich prywatne zbiory powiększały się w szybkim tempie¹. Żyli bardzo oszczędnie, odmawiając sobie wielu przyjemności, a każdy zaoszczędzony grosz przeznaczali na literaturę. Te odkładane kwoty nazywali nawet „Büchergeld”. Już na samym początku drogi naukowej w ich bibliotece musiało być wiele pozycji, bo kiedy w roku 1814 dwudziestoletni wówczas Grimmowie przeprowadzali się do nowego, służbowego mieszkania przy Wilhelmshöher Allee, transport księgozbioru stanowił poważny logistyczny problem. Z listu Wilhelma do Jakuba wynika, że przeniesiono dziewięć wypełnionych książkami regałów i około 12–16 koszy z rękopisami i starymi drukami². Zresztą korespondencja braci to bogate źródło wiedzy o książkach, których Jakub i Wilhelm w danym momencie poszukiwali, o tomach, które znaleźli, a także o woluminach zamówionych w bibliotekach, które w całości (!) ręcznie przepisywali. Listy pisane były najczęściej przy okazji podróży, odbywanych w celach naukowych, a szczególnie podczas kwerend bibliotecznych³.

Po ukończonych studiach prawniczych bracia Grimm nie zamierzali wykonywać wyuczonej profesji. Już wcześniej zapragnęli poświęcić się studiom nad historią języka, a ich życiową misją stało się „ocalenie źródeł staroniemieckiej poezji”⁴, jak pisał do przyjaciela Jakub Grimm. Zgodnie z duchem romantyzmu Grimmowie byli przekonani, że fundamentem wspólnej tożsamości Niemców, zamieszkujących wówczas liczne państewka, jest Volkspoesie, poezja ludowa o kolektywnych, anonimowych źródłach. Wierzyli, że jest ona nadal obecna w zabytkach piśmiennictwa i w ustnym przekazie ludowym. Dlatego działania zmierzające do ocalenia źródeł pisanych, które zaczęli gromadzić, a potem badać, komentować i publikować, stały się głównym celem ich początkowo amatorskich zainteresowań. Po 60 latach pracy naukowej Jakub i Wilhelm Grimm zasłużyli na miano twórców i pionierów filologii germańskiej. I to mimo lekceważących opinii wielu im współczesnych, jak chociażby znanego pisarza i językoznawcy Augusta Wilhelma Schlegela, który pierwsze wydanie *Baśni dla dzieci i dla domu* nazwał „graciarnią pełną głupstw”⁵.

¹ Biograf opisuje, że gdy Wilhelm dołączył do Jakuba w Marburgu, ten ostatni wyłonił się „z powodzi książek”. Por. S. Martus, *Die Brüder Grimm. Eine Biographie*, Reinbek bei Hamburg 2013, s. 68.

² Por. L. Denecke, *Einführung*, w: L. Denecke, I. Teitge, *Die Bibliothek der Brüder Grimm: annotiertes Verzeichnis des festgestellten Bestandes*, Weimar 1989, s. 11.

³ Por. J. Grimm, *Briefwechsel der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm*, t. 1, red. H. Röleke, Stuttgart 2001.

⁴ Por. S. Martus, op. cit., s. 123.

⁵ A.W. von Schlegel, *Recensionen. Sämmtliche Werke*, t. 12, Leipzig 1847, s. 391.

Tworzeniu zbiorów narodowej filologii bracia podporządkowali niemal całą swoją aktywność. Gromadzili więc stare druki, manuskrypty, książki na rozmaite tematy i w różnych językach. Nie tyle chodziło im o białe kruki, ile o szeroki wybór rzadkich wydań z dziedziny historii, literatury i kultury narodów, określanych mianem indoeuropejskich. Właśnie dlatego ich prywatna biblioteka miała na celu „das Anlegen von Sammlungen”, czyli „zakładanie zbiorów”⁶. W niemieckojęzycznej literaturze przedmiotu określana jest zwykle mianem „Arbeitsbibliothek” – biblioteką „roboczą”, biblioteką gromadzoną ze względu na pracę i do codziennego użytku. Jakub i Wilhelm nie byli więc kolekcjonerami, którzy w swoich zakupach kierowali się bibliofilską pasją, chociaż wiedzieli, że posiadają prawdziwe skarby. Jakub był przekonany, że ich zbiory po śmierci wzbudzą zdumienie i niejednokrotnie umieszczał w szczególnie rzadkich książkach notkę „liber rarissimus”⁷.

Przez całe dekady Grimmowie poszukiwali starych rękopisów i druków – często w zbiorach bibliotek dostępnych dla publiczności, czasem w prywatnych kolekcjach⁸, a także w antykwariatach, gdyż w miarę możliwości starali się posiadać własne egzemplarze cennych pozycji. Na początku XIX wieku wiele unikatowych wydań miało względnie przystępną cenę, dzięki czemu już w młodości udało się braciom nabyć wiele rzadkich edycji. Do swojego księgozbioru byli przywiązani wręcz emocjonalnie. Gdy Jakub wyjechał do Paryża, opisywał w liście do Wilhelma sen: śniła mu się ich biblioteka, z którą nie zdążył się pożegnać przed rozłąką⁹.

Gdy nie mieli możliwości zakupu jakiejś istotnej pozycji, w całości ją przepisywali¹⁰. Wiele to mówi o metodzie ich pracy. Badacze najwyraźniej nie przystępowali do lektury danego dzieła z gotową tezą, by dokonać wyboru określonego z góry materiału w postaci wyciągów czy notatek, lecz chcieli

⁶ Por. B. Friemel, *Begleiter einer brüderlichen Lebensgemeinschaft. Die Büchersammlung der Brüder Grimm 1803–1863*, w: *Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K. Kaindl et al., Stuttgart 2005, s. 102 i n.

⁷ Por. E.B. Peschke, J. Stahlkopf, *Ein Kleinod und seine Besonderheiten*, w: *Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K. Kaindl et al., Stuttgart 2005, s. 115.

⁸ Z korespondencji braci można dowiedzieć się, jak bardzo cenili fakt, że Brentano i Savigny, którzy jako ludzie zamożni posiadali dobrze zaopatrzone biblioteki, udostępniali im własne zbiory. Biografowie podkreślają także, że przy okazji podróży i wizyt u krewnych bracia zwykle znajdowali czas, by dokonać przeglądu miejscowych bibliotek. Por. H.G. Schede, *Die Brüder Grimm*, München 2004, s. 35.

⁹ Por. B. Friemel, op. cit., s. 100.

¹⁰ Wykonywanie odręcznych kopii było w młodości Grimmów zwykłą czynnością. W czasach studenckich zwłaszcza Wilhelm reperował skromny budżet, sporządzając odpisy wykładów przeznaczone na sprzedaż. Por. ibidem, s. 104.

mieć do dyspozycji całość materiału, by móc opracować go z uwzględnieniem kontekstu i w razie potrzeby mieć kompletny tekst nawet w odległej przeszłości.

Gromadzeniu zbiorów sprzyjała ich wieloletnia praca na stanowisku bibliotekarzy w Kassel (1807–1830), dzięki czemu mieli dostęp do unikatowych zbiorów, a także możliwość sprowadzania ważnych pozycji. Nieprzypadkowo bracia określali lata przeżyte w Kassel jako najbardziej produktywne i szczęśliwe. Kiedy przyjęli ofertę pracy na uniwersytecie w Getyndze w ościennym Królestwie Hanoweru¹¹, bardzo niechętnie rozstawali się ze swoją heską ojczyzną i bibliotekarskim fachem.

Warto również nadmienić, że w czasie francuskiej okupacji, gdy Kassel zostało stolicą powstałego wówczas Królestwa Westfalii, Jakub był przez kilka lat prywatnym bibliotekarzem króla Hieronima Bonapartego¹². Praca na francuskim dworze przyniosła wymierne korzyści heskiej ojczyźnie Jakuba, gdyż dwukrotnie uratował on cenne państwowe zbiory biblioteczne. Po raz pierwszy w czasie pożaru pałacu królewskiego w roku 1811, gdy spontanicznie zorganizował akcję ratowania płonących książek i osobiście dowodził oddziałem francuskiego wojska, dzięki czemu tylko nieliczne egzemplarze strawił ogień. Za drugim razem Jakub wykazał się przytomnością umysłu i sprytem, gdy w roku 1813, podczas wycofywania się Francuzów, zmuszony był asystować przy rabowaniu dóbr kultury, które dwór Hieronima postanowił wywieźć do Paryża. Wówczas ocalał wiele najcenniejszych rękopisów i dokumentów (m.in. z okresu wojny trzydziestoletniej), utrzymując, że są to bezwartościowe szpargały. Rok później przewodniczył oficjalnej delegacji księstwa Hesji do pokonanej Francji i odzyskał pozostałe zagrabione woluminy. Z autobiograficznych wspomnień Jakuba wiemy, że w Paryżu książki musiał mu wydać ten sam oficer, który w Kassel nadzorował rabunek biblioteki. Był to niejaki Leloup: zrobił „wielkie oczy”, kiedy znowu zobaczył Jakuba¹³.

Dzięki wspomnieniom Hermanna Grimma, syna Wilhelma¹⁴, a także dzięki trzem akwarelom Moritza Hoffmanna (z lat 1860–1862), które ukazują

¹¹ Jakub Grimm szczegółowo opisuje kulisy tej trudnej decyzji, gdy zmuszony był wraz z bratem zrezygnować z posady bibliotekarza w Kassel i przeprowadzić się do Getyngi. Por. J. Grimm, *Selbstbiographie*, w: idem, *Selbstbiographie. Ausgewählte Schriften, Reden und Abhandlungen*, red. U. Wyss, München 1984, s. 33 i n.

¹² Tegoż samego, który w *Panu Tadeuszu* dotarł do Soplicowa.

¹³ J. Grimm, *Selbstbiographie*, s. 30 i n.

¹⁴ Hermann Grimm opisuje przykładowo, że Jakub i Wilhelm przynosili ze spacerów liście i kwiaty i umieszczali je potem między stronami książek, często opatrując znaleziska datą i informacją o miejscu spaceru. Wiele takich pamiątek pochodziło z grobu ich matki Dorothei. Hermann cytuje przykładową wzruszającą notatkę zapisaną na papierze, w który owinięty był pączek róży: „Z grobu naszej ukochanej Matki. Ułamane przeze mnie w dniu

gabinety Jakuba i Wilhelma w ich ostatnim berlińskim mieszkaniu przy Linkstrasse 7¹⁵, mamy dzisiaj dość dobre wyobrażenie o wyglądzie prywatnej biblioteki braci i o sposobie ich pracy. Wiemy przykładowo, że w obydwu pokojach Grimmów stało w sumie dziesięć wysokich¹⁶ i pięć niskich otwartych regałów, które otaczały biurka i były dostępne z obydwu stron (il. 1). Syn Wilhelma wspomina, że swoją bibliotekę bracia zwykle określali mianem „ukochanej” („liebe Bibliothek”). Jako profesjonalni bibliotekarze dbali o staranne ustawienie zbiorów, a swoje książki traktowali jak podwładnych, którym należy się szacunek. Ich „Arbeitsbibliothek” miała być przede wszystkim sprawnym narzędziem, które umożliwiała szybkie i trafne zlokalizowanie potrzebnej literatury oraz w miarę samowystarczalną pracę, by nie tracić czasu na wizyty w bibliotekach publicznych. Życie codzienne obu badaczy plastycznie opisuje Hermann, wspominając swoje wizyty w „Studierstuben” ojca i stryja:

Pamiętam, że jako dziecko zachodziłem po cichu do gabinetów mojego ojca oraz „Apapy”; jak my, dzieci, nazywaliśmy Jakuba Grimma [...]. Słysząc tam było tylko skrzywienie piór, a u Jakuba także ciche pokasywanie [...]. Ich brwi unosiły się i opadały, co jakiś czas spoglądali przed siebie, zawieszając wzrok w powietrzu. Czasem wstawali, wyjmowali z półki jakąś książkę, otwierali ją i kartkowali. Wiedziałem, że nikt nie odważyłby się nigdy naruszyć tej świętej ciszy¹⁷.

Mamy szczegółowe dane dotyczące zawartości zbiorów. Ludwig Denecke, który już w czasie swojej praktyki zawodowej w bibliotece uniwersyteckiej w Berlinie w roku 1935 docenił ogromne znaczenie prywatnego księgozbioru braci Grimm, podjął się jego rekonstrukcji¹⁸. Dziesięciolecia wytrwałej pracy zaowocowały w roku 1989 wydaniem (we współautorstwie z Irmgard Teitge) katalogu *Die Bibliothek der Brüder Grimm: annotiertes Verzeichnis*

18 czerwca o godzinie ósmej dla mojego ukochanego brata na pamiątkę”. Por. H. Grimm, *Erinnerungen*, w: Brüder Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, München 1956, s. 9.

¹⁵ Por. *Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K.B. Kaindl et al., Stuttgart 2005, s. 36 i n.

¹⁶ Hermann Grimm zaznacza jednak, że regały były na tyle niskie, by po książki z górnej półki można było bez trudu sięgnąć ręką. Syn Wilhelma podaje także inne szczegóły, które ożywiają nasze wyobrażenie o miejscu pracy słynnych braci. Przykładowo, zawsze trzymali oni na biurku doniczki ze świeżymi kwiatami (Jakub lubił heliotrop, a Wilhelm – prymulkę), a rozmaite kamienie i minerały służyły jako ciężarki do papieru. Por. H. Grimm, op. cit., s. 8 i n.

¹⁷ Por. ibidem, s. 7 (tłum. – E.P.K.).

¹⁸ Por. E.B. Peschke, J. Stahlkopf, op. cit., s. 116.

Il. 1. Gabinet Jakuba przy Linkstrasse 7. Akwarela Moritza Hoffmanna

Źródło: Deutsche Digitale Bibliothek, <https://ausstellungen.deutsche-digitale-bibliothek.de/grimm/items/show/32> [dostęp: 21.12.2023].

des festgestellten Bestandes. Celem tej publikacji było skatalogowanie pełnego pierwotnego zbioru Grimmów sprzed jego podziału po ich śmierci¹⁹.

Prywatne zbiory biblioteczne, które Wilhelm i Jakub gromadzili przez 60 lat pracy twórczej²⁰, obejmowały ponad 8 tys. woluminów. Znajdowały się wśród nich książki, które odziedziczyli po dziadkach oraz ojcu prawniku, jednak większość była wynikiem ich własnych poszukiwań i zakupów. Po śmierci obojga braci Hermann Grimm postanowił przekazać Uniwersytetowi Berlińskiemu ich prywatną bibliotekę, z której wydzielił jedynie książki stanowiące pamiątkę rodzinną (w tym odziedziczone po

¹⁹ Ze wspomnień Hermanna Grimma wiemy, że Jakub Grimm na łożu śmierci zobowiązał swoich spadkobierców, by biblioteka nie uległa rozproszeniu. Por. L. Denecke, op. cit., s. 11.

²⁰ Berthold Friemel opisuje prywatną bibliotekę Grimmów, podając dla niej zakres lat 1803–1863. Por. B. Friemel, op. cit.

przodkach). W katalogu sprzedaży znalazło się 7821 pozycji, później dodano jeszcze 41 dzieł²¹.

Większość tych zbiorów znajduje się obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Humboldtów w Berlinie jako wydzielony zbiór specjalny i klejnot biblioteki uniwersyteckiej²². W katalogu wystawy z roku 2005 czytamy, że „Grimm-Bibliothek” obejmowała wówczas około 5500 tomów, a zakres tematyczny zgromadzonych dzieł cechowała uniwersalność: teologia i nauki przyrodnicze, medycyna i sztuka, historia i literatura. Dzięki zestawieniu sporządzonemu według sygnatur bibliotecznych mamy precyzyjny wgląd w zawartość biblioteki Grimmów²³: 2791 dzieł reprezentuje językoznawstwo i literaturoznawstwo, 1083 – nauki historyczne, 459 obejmuje tematykę państwa i prawa, następnie mamy 189 książek religioznawczych i pomniejsze zbiory z zakresu militariów, filozofii, psychologii, pedagogiki, sztuki, estetyki, archeologii, medycyny, nauk przyrodniczych, techniki i rolnictwa. Co ciekawe, w tym księgozbiorze znajduje się tylko osiem dzieł autorstwa Jakuba i Wilhelma! Jeśli chodzi o szczegółową zawartość najobszerniejszych działów języko- i literaturoznawczych, to kształtuje się ona następująco:

- języki i literatury germańskie – 1754 książki,
- języki i literatury romańskie – 306,
- filologia klasyczna – 298,
- języki i literatury słowiańskie – 129,
- językoznawstwo i literaturoznawstwo ogólne – 82,
- języki i literatury ugrofińskie – 67,
- języki i literatury celtyckie – 60,
- języki i literatury azjatyckie – 57,
- języki i literatury bałtyckie – 18,
- pojedyncze pozycje z następujących dziedzin: rzadkie języki europejskie (7), języki mniejszości etnicznych (1), języki inuickie (5), języki i literatury afrykańskie (3), języki i literatury amerykańskie (3), języki i literatury australijskie (1).

²¹ Por. L. Denecke, op. cit., s. 15.

²² Pomniejsze księgozbiory można znaleźć także w Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, w Hessisches Staatsarchiv w Marburgu, w muzeum Grimmwelt w Kassel oraz w muzeum w Haldensleben, por. E.B. Peschke, J. Stahlkopf, op. cit., s. 115.

²³ Tabelaryczne zestawienie dziedzin naukowych reprezentowanych w obecnym księgozbiorze grimmowskim z biblioteki uniwersyteckiej w Berlinie zostało utworzone na potrzeby katalogu wystawy z roku 2005, por. ibidem, s. 118.

Druki z księgozbioru braci Grimm w poznańskiej Bibliotece Uniwersyteckiej

Autorzy katalogu wystawy *Die Brüder Grimm in Berlin*, którzy w 2005 roku sporządzili powyższe zestawienie ówczesnego stanu prywatnego księgozbioru braci Grimm, nie wiedzieli, że kilka lat wcześniej odkryto w Poznaniu sześć woluminów należących do tej kolekcji. We wstępie do katalogu Ludwig Denecke pisze, że wiele cennych dzieł z biblioteki Grimmów, przechowywanych w berlińskiej Universitätsbibliothek, zaginęło podczas wojny²⁴. Tymczasem podczas badań proveniencyjnych prowadzonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu natrafiliśmy na woluminy, które z całą pewnością do tej kolekcji należały. Uzasadniona jest więc próba aktualizacji obecnego stanu Grimowskiego księgozbioru.

Kiedy pod koniec XX wieku prowadzono w Poznaniu prace nad katalogiem inkunabułów, odnaleziono sześć druków pochodzących z prywatnej biblioteki Jakuba i Wilhelma. Opracowany przez Wiesława Wydrę i opublikowany w 2002 roku *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*²⁵ zawiera opis sześciu woluminów (ośmiu inkunabułów i jednego starego druku z XVI wieku) z księgozbioru braci Grimm. Są to (wraz z numeracją z katalogu Deneckiego i Teitge):

Inc. 254: *Gesta Romanorum*. – [Strassburg, Typographus Iordani = Georgius Husner], 6 VIII 1489 (Denecke, Teitge 947);

Inc. 258: Orosius Paulus, *Historiae adversus paganos*. Ed. Aeneas Vulpes. – [Vicenza], Hermannus Liechtenstein, [ca 1475] (Denecke, Teitge 6702); [współopr. z SD 8707 III:] Hund, Wiguleus, *Metropolis Salisburgensis...* – Ingolstadt, David Sartorius, 1582 (Denecke, Teitge 6353);

Inc. 260: Herolt Joannes, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum et de Beata Virgine*. – Strassburg, [Martinus Flach], 1490 (Denecke, Teitge 6851);

Inc. 263–264: Hemmerlin Felix, *De nobilitate et rusticitate dialogus et alia opuscula*. – [Strassburg, Ioannes Prüss, ca 1493–1500] (Denecke, Teitge 952); [współopr. z:] Hemmerlin Felix, *Opuscula et tractatus*. – [Strassburg, Ioannes Prüss, ca 1493–1500];

Inc. 283: *Biblia* (lat). – Basel, Ioannes Froben, 27 VI 1491 (Denecke, Teitge 6681);

Inc. 329–330: Melber Johannes, *Vocabularius praedicantium, sive Varioloquus*. – [Strassburg, Typographus Iordani = Georgius Husner, 1488/1490]

²⁴ L. Denecke, op. cit., s. 17.

²⁵ W. Wydra, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Poznań 2002.

(Denecke, Teitge 770); [współopr. z:] Brack, Wenceslaus, *Vocabularius rerum*. – Strassburg, Ioannes Prüss, 5 I 1489 (Denecke, Teitge 771).

Indeks proveniencji katalogu w przypadku Jakuba Grimma odsyła do sześciu woluminów, natomiast przy Wilhelmie znajdujemy informację o czterech. Skąd ta rozbieżność? Wydra odczytywał i odnotował w katalogu proveniencje znajdujące się na opisywanych egzemplarzach inkunabułów. Na czterech z nich znajduje się ekslibris berlińskiej biblioteki uniwersyteckiej z roku 1865: „Koenigliche Universitæts Bibliothek zu Berlin. Aus der Bibliothek der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm, 1865” (il. 2), natomiast dwa (Inc. 283 i Inc. 329–330) były poddane konserwacji i mają nową oprawę. W czasie restauracji inkunabułów prowadzonej w latach 90. XX wieku nie stosowano obowiązujących obecnie zasad, a w szczególności nie przeprowadzono dokumentacji fotograficznej przed wykonaniem prac konserwatorskich i po ich zakończeniu. Nie wiemy zatem, w którym momencie egzemplarze te utraciły dawną oprawę wraz z oryginalnymi znakami własnościowymi²⁶. Oba inkunabuły mają odręczne wpisy Jakuba Grimma.

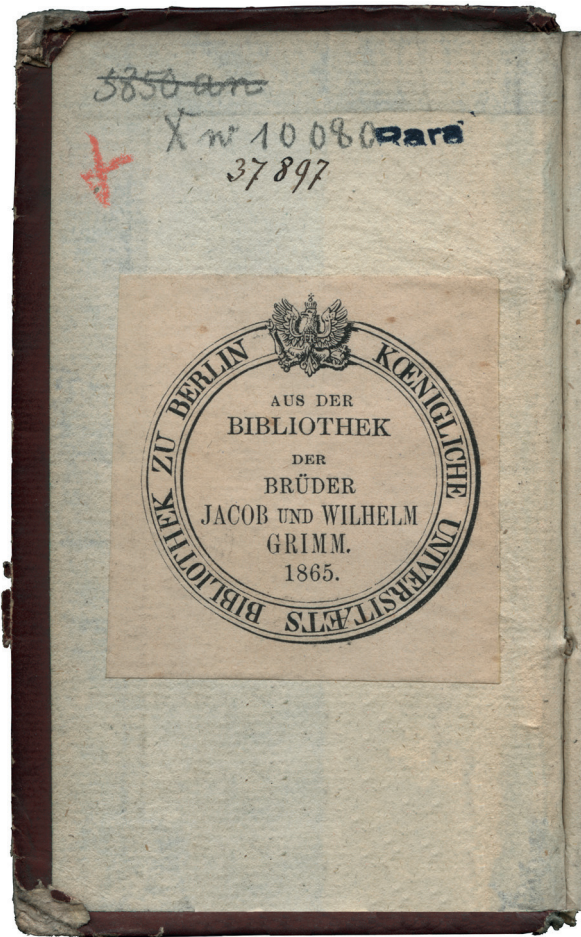
W *Biblii* z roku 1491 (Inc. 283) na zachowanej przedniej karcie ochronnej na stronie recto widnieje tekst zapisany piórem: „Jacob Grimm 1828”, natomiast w kločku intrologatorskim dwóch inkunabułów (Inc. 329–330) na karcie tytułowej *Vocabularius praedicatorum* Johanna Melbera znajdujemy interesujący zapis: „Iacobo Grimm / D. D. D. / A. H. Hoffmann / Fallerslebens / Vratislaviae in arena M. DCCC. XXIV”. Świadczy on o tym, że książka ta była darem, który Jakub otrzymał z Wrocławia w 1824 roku od Augusta Heinricha Hoffmanna von Fallersleben (1798–1874) – poety, językoznawcy i germanisty²⁷.

W katalogu inkunabułów zostały dokładnie opisane wcześniejsze proveniencje wszystkich woluminów, ich oprawy i marginalia²⁸. Na przykład *Historiae adversus paganos* Paulusa Orosiusa, druk wydany w Vicenzy około 1475 roku (Inc. 258 współoprany z drukiem SD 8707 III), był wcześniej własnością

²⁶ O oprawie inkunabułu Inc. 329–330 pisze Michał Spandowski, musiał zatem widzieć ten wolumin przed przeprowadzeniem konserwacji książki w 1992 roku. Por. M. Spandowski, *Uwagi o polskich katalogach inkunabułów*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, nr 37–38, s. 376.

²⁷ W XVI wieku druk ten znajdował się w bibliotece klasztoru franciszkanów (bernardynów) w Głogowie, na co wskazują wpisy: „Pro Conuentu S. Stanislai Maioris Glogouiae Ord[ini]s Minoru[m] Regu[lar]is Observantia[e]”; „Hinc librum p[er]tinet ad Conuentum Glogouensem”. Do wzmocnienia oprawy jako przedniej karty ochronnej użyto fragmentu pergaminowego dokumentu wystawionego w konwencie bernardynów wrocławskich w 1489 roku. W. Wydra, op. cit., s. 117.

²⁸ Informacje o proveniencjach i oprawach uzupełnia obecnie Jakub Łukaszewski – wyniki jego badań znajdują się w katalogu online BUP.

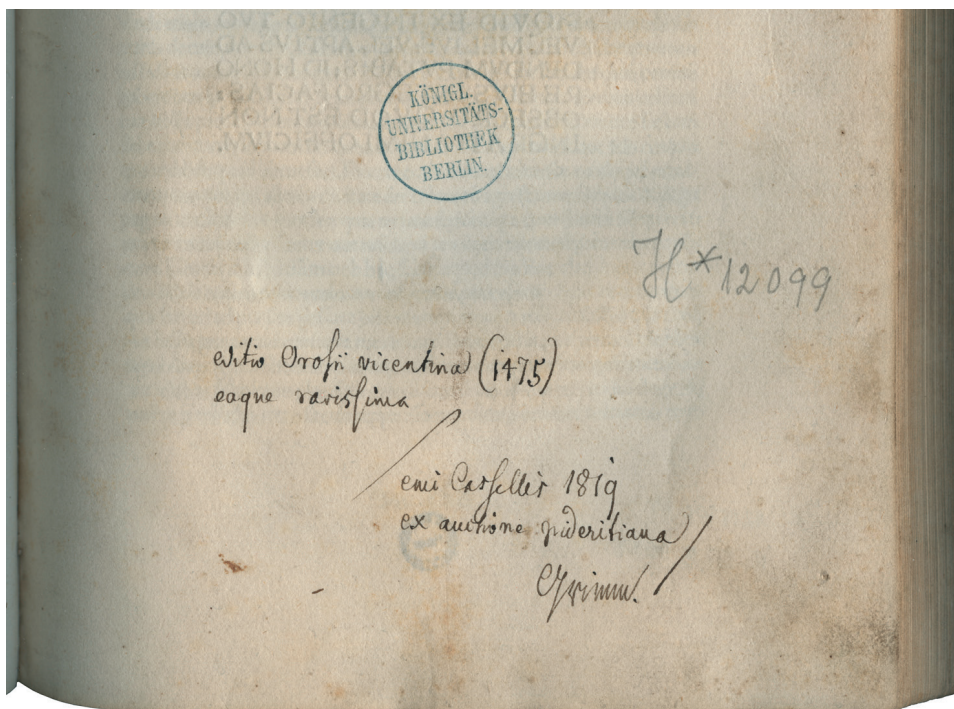

Il. 2. Ekslibris berlińskiej Uniwersitätsbibliothek dla księgozbioru zakupionego w 1865 roku od spadkobierców

Jakuba i Wilhelma Grimmów

Źródło: BUP, sygn. SD 32010 I.

hrabiego Oktaviana Augusta Schrenck von Notzing (1547–1592), kancлера biskupów Ratyzbony. Bracia Grimm zakupili ten egzemplarz w Kassel w roku 1819 na aukcji książek z biblioteki Johanna Rudolpha Antona Piderita (1720–1791), filozofa, teologa, profesora Uniwersytetu w Marburgu i Kassel, co Jakub odnotował na pierwszej karcie recto inkunabułu, zaznaczając rzadkość tej edycji: „editio Orosii vicentina (1475) / eaque rarissima / emi Casselis 1819 / ex auctione Pideritiana / Grimm” (il. 3). Na tylnej karcie ochronnej tego woluminu zamieszczony został spis miejsc zaznaczonych w tekście przez Grimmów.

Il. 3. Fragment pierwszej karty *Historiae adversus paganos* Paulusa Orosiusa z wpisem Jakuba Grimma

Źródło: BUP, sygn. Inc. 258.

Interesujący zapis proveniencyjny znajdujemy też na przedniej karcie ochronnej recto strasburskiego druku *De nobilitate et rusticitate dialogus et alia opuscula* Felixa Hemmerlina (Inc. 263–264): „Theodor Georg von Karajan bei Kuppitsch in Wien / gekauft Mai 1845 um 5”. Poniżej mieści się odręczna nota bibliograficzna, pod którą Jakub Grimm zapisał piórem: „mir von Karajan geschenkt / Wien 7 Sept. 1847. Jac. Grimm”. Pozwala to odczytać drogę książki z wiedeńskiego antykwariatu Matthäusa Kuppitscha (1797–1849), gdzie w roku 1845 zakupił ją historyk i germanista Theodor Georg von Karajan (1810–1873), który później podarował ją Jakobowi Grimmowi w Wiedniu 7 września 1847 roku²⁹.

Uwagę zwraca uroda tych woluminów. Znajdujemy tu odręcznie wykonane ozdobne inicjały wstępne, często wielobarwne, z kunsztowną floraturą, a także

²⁹ W XV–XVI wieku inkunabuł ten znajdował się w bibliotece domu Braci Wspólnego Życia w Marburgu, o czym świadczy wpis: „Liber Fratru[m] dom[us] Riuleonis in Marpurg”.

renesansową oprawę³⁰ (Inc. 258). Zapiski braci Grimm są w inkunabułach nie-liczne, dużo więcej jest wpisów nieznaney ręki (XV–XVI wiek) w języku łacińskim lub niemieckim.

Podczas badań proveniencyjnych prowadzonych w latach 2015–2023 w zbiorach starych druków BUP odnalezionych zostało kolejnych pięć klocków introligatorskich (zawierających dziewięć tytułów)³¹ pochodzących z prywatnego księgozbioru Jakuba i Wilhelma. Są to:

SD 14353–14354 I: *Histoire de la belle Heleine, de Constantinople, mère de St. Martin de Tours en Touraine, & de St. Brice, son frère.* – Troyes, Pierre Garnier, [po 19 V 1738] (Denecke, Teitge 1271); [współopr. z:] *Eine schöne anmüthige und lesenswürdige Historie von der geduldigen Helena, Tochter des Kaisers Antonius...* – Augsburg, [s.n.], 1798 (Denecke, Teitge 2177);

SD 30374 I: Tuet Jean Charles François, *Matinées sénonoises ou Proverbes françois, suivis de leur origine; de leur rapport avec ceux des langues anciennes & modernes; de l'emploi qu'on en a fait en poésie et en prose...* – Paris, Chez Née de la Rochelle, rue du Hurepoix et A Sens, Chez la veuve Tarbé..., 1789 (Denecke, Teitge 1293);

SD 2734–2736 II: *La Conquête du Grand Charlemagne, roi de France et des Espagnes...* – Lyon, Benoit Rigaud, 1597 (Denecke, Teitge 1262); [współopr. z:] *La Très-plaisante histoire de Maugis d'Aigremont, et de Vivian son frère...* – Lyon, Les Heritiers de Benoit Rigaud, 1599 (Denecke, Teitge 1275); [współopr. z:] *Les Quatre fils Aymon...* – Lyon, Jonas Gautherin, [ca 1600] (Denecke, Teitge 1259);

SD 10410 II: *Histoire de Valentin et Orson, très hardis, très nobles et très vaillants chevaliers, fils de l'Empereur de Grèce, et neveux du très vaillant et très chrétien, Pépin, Roi de France.* – Troyes, chez Garnier, [po 4 V 1726] (Denecke, Teitge 1285);

SD 10659–10660 II: *Histoire des nobles prouesses et vaillances de Galien Restauré fils du Noble Olivier Le Marquis, et de la Belle Jaqueline, fille du Roi Hugon, Empereur de Constantinople.* – Troyes, Jacques Oudot, [ca 1710] (Denecke, Teitge 1266); [współopr. z:] *Histoire des quatre fils Aymon,*

³⁰ Inkunabuł ten (nr 258) ma oprawę renesansową niezidentyfikowanego warsztatu niemieckiego z końca XVI wieku (deski, jasna skóra, strychnielec, radełka, tłoki, ślepy wycisk, jednakowa dekoracja obu okładek). Opisy opraw w katalogu Wiesława Wydry przygotowała Katarzyna Krzak-Weiss. Przy Inc. 258 podaje szczegóły: „środkowe pole ozdobione dwoma pionowymi pasami z ornamentem floralnym o motywie stylizowanej palmetki, pasy wokół pola wypełnia floratura, pasy brzegowe ozdobione są ornamentem kandelabrowym z wkomponowanymi węń medalionami z profilowym wizerunkiem męźów”. W. Wydra, op. cit., s. 126.

³¹ W aneksie pełna lista druków z księgozbioru braci Grimm, które zostały odnalezione w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (stan na 30 czerwca 2023).

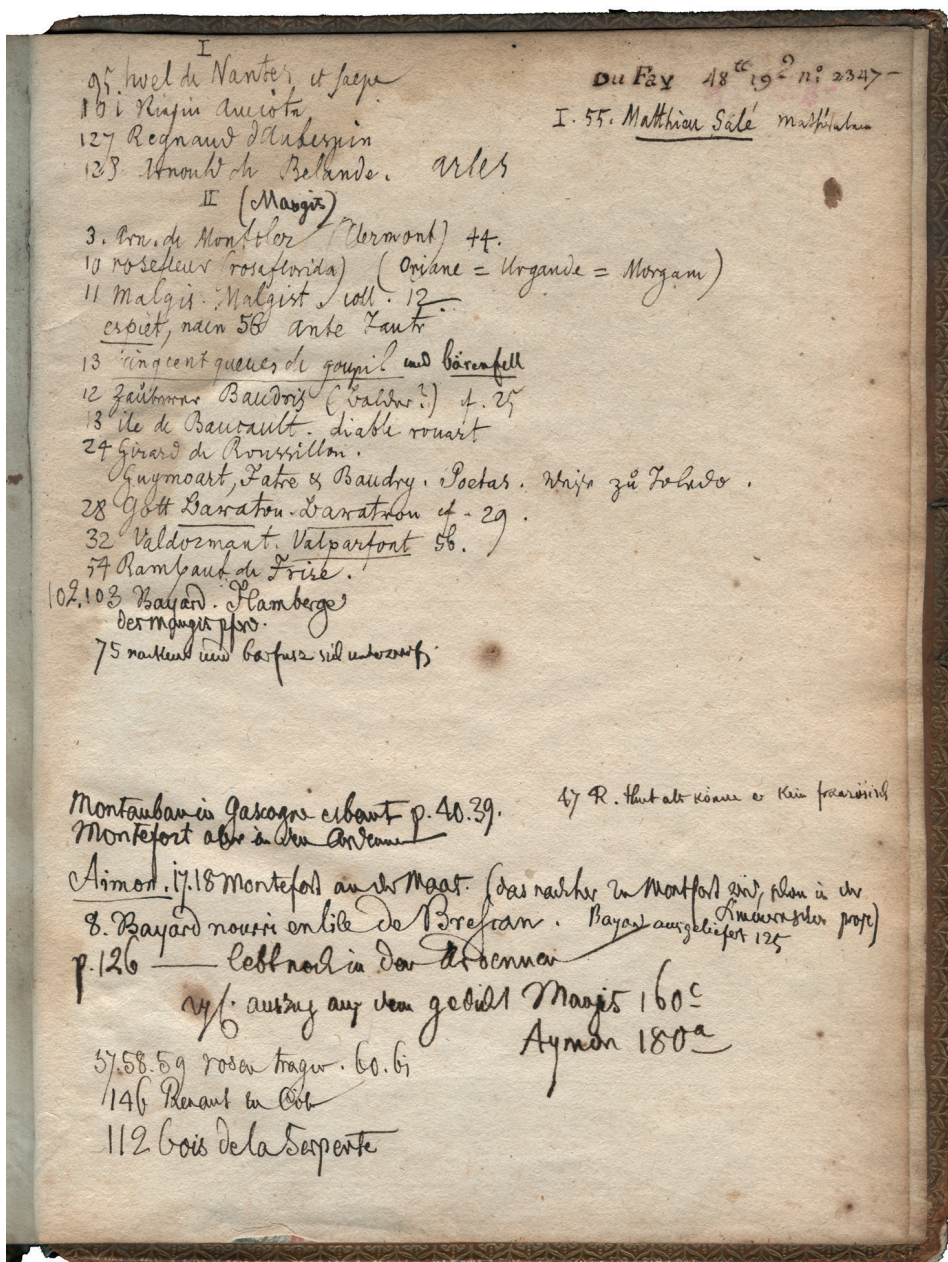
tres nobles et tres vaillans chevaliers. – Troyes, Garnier, [ca 1795]³² (Denekke, Teitge 1260).

Z pięciu wymienionych woluminów tylko trzy posiadają ekslibris „Koenigliche Universitæts Bibliothek zu Berlin. Aus der Bibliothek der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm, 1865”. Pewna jest także przynależność pozostałych dwóch do biblioteki Grimmów. *Histoire de Valentin et Orson...* (SD 10410 II) ma oprawę z superekslibrisem berlińskiej biblioteki: „Ex Bibl. Univers. Fr. Guil. Berolin.,” na karcie tytułowej odbito pieczęć: „Ex Biblioth. Universitatis Frider. Guil. Berolin.,” a na przedniej wyklejce ołówkiem została wpisana sygnatura biblioteki: Xu 31901 oraz również ołówkiem: „Grimm” i dawna sygnatura biblioteki Grimmów: 39942 (odnotowana też przez Denecke, Teitge 1285). Kolejny wolumin – *Histoire des nobles prouesses et vaillances de Gallien Restauré...* (SD 10659–10660 II) – ma nową oprawę wykonaną w BUP i mniej znaków proveniencyjnych, jednak pieczęć na karcie tytułowej „Ex Biblioth. Universitatis Frider. Guil. Berolin.,” charakterystyczne podkreślenia i wpisy ręką Jakuba Grimma wskazują jednoznacznie, że mamy do czynienia z egzemplarzem wymienionym w katalogu Deneckiego i Teitge pod numerami 1260 i 1266.

Wymienione stare druki zawierają więcej śladów lektury braci Grimm niż wcześniej opisywane inkunabuły. Podkreślone są postaci lub miejsca interesujące badaczy, czasem wyróżniona jest dłuższa część tekstu. Na tylnej wyklejce Jakub sporządzał często spis zaznaczonych fragmentów, np. odnotowywał nazwy własne i strony, na których się one znajdują. Takie „indeksy” (il. 4 i 5) pozwalały braciom szybciej docierać do potrzebnych wyimków (więcej o tym poniżej). Szczególnie dużo podkreśleń zawiera klocek intrologatorski z trzema francuskimi powieściami rycerskimi³³ wydanymi w Lyonie w XVI wieku (SD 2734–2736 II). Zaznaczone są m.in.: postać „Hoel de Nantes” na s. 95 pierwszej pozycji w kločku (*La Conquete du Grand Charlemaigne...*), nazwa wyspy

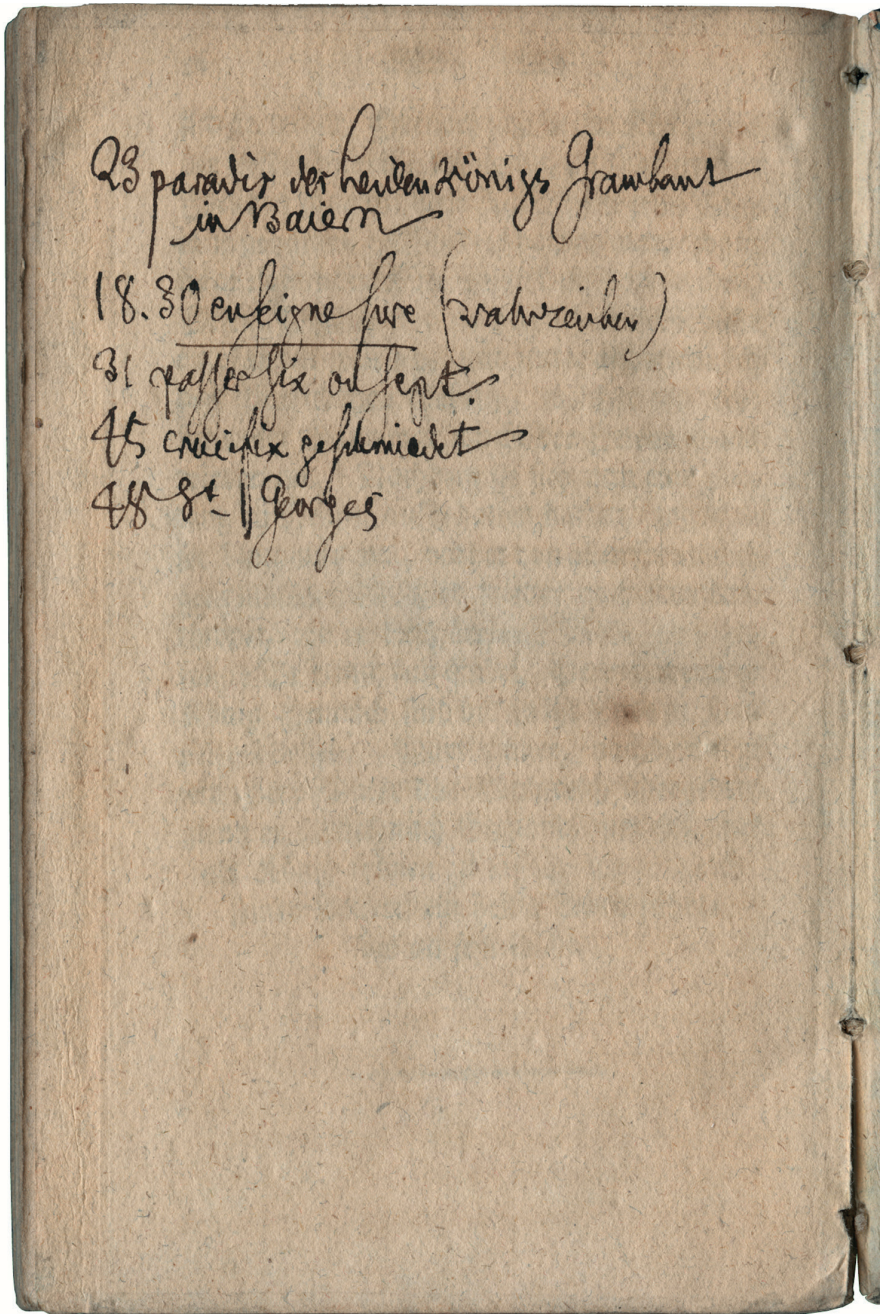
³² Datowanie obu druków należących do tego kločka intrologatorskiego wymaga dalszych badań. *Histoire des nobles prouesses et vaillances de Gallien Restauré...* była wydawana w XVIII wieku wielokrotnie, a datowanie na podstawie działalności oficyny Jacques’a Oudota (przy rue du Temple) wyznacza przedział czasowy 1702–1711. Podobnie datowanie *Histoire des quatre fils Aymon...* na podstawie działalności oficyny wdowy Garnier (również przy rue du Temple) to lata 1795–1804. Jednak porównanie typograficzne obu druków, użytego papieru, wykorzystanych czcionek i winiet wyklucza tak duży przedział czasowy (około 80–90 lat). Hipoteza, że druk Oudota może pochodzić z końca XVIII wieku i że wyszedł spod prasy oficyny Garnier, wymaga dalszej weryfikacji. Bardzo dziękujemy Marie-Dominique Leclerc i Jean-Dominique Mellot z Bibliothèque nationale de France za wszystkie wskazówki i pomoc w poszukiwaniach.

³³ SD 2734–2736 II: *La Conquete du Grand Charlemaigne, roi de France et des Espagnes...*, Lyon, Benoit Rigaud, 1597; *La Très-plaisante histoire de Maugis d’Aigremont, et de Vivian son frère...*, Lyon, Les Heritiers de Benoit Rigaud, 1599; *Les Quatre fils Aymon...*, Lyon, Jonas Gautherin [ca 1600].

II. 4. Tylna wyklejka *La Conquete du Grand Charlemaigne* z notatkami Jakuba Grimma

Źródło: BUP, sygn. SD 2734–2736 II.

Il. 5. Tylna wyklejka *Histoire de la belle Heleine de Constantinople* z notatkami
Jakuba Grimma

Źródło: BUP, sygn. SD 14353–14354 I.

„ile de Boucault” na s. 13 drugiej pozycji (*Maugis d'Aigremont...*) czy też imię konia „Bayard” podkreślone kilkakrotnie (m.in. na s. 13, 102 i 103 drugiej pozycji klocka oraz na s. 8, 29, 31, 46, 48, 88, 111 i 124–126 pozycji trzeciej – *Les Quatre fils Aymon...*)³⁴. Koń Bayard wyróżniony jest również w *Histoire des quatre fils Aymon...*, w wydaniu z Troyes z około 1795 roku. Podkreślonych zostało więcej fragmentów, ale w spisie na ostatniej karcie verso zapisany jest tylko jeden: „Bayard in die Maas geworf 114” (na s. 114 jest zaznaczony tekst, w którym koń Bayard został wrzucony do rzeki Mozy). To tylko kilka przykładów świadczących o lekturze omawianych druków przez braci. Mogą one mieć ogromne znaczenie dla badań nad dziełem Grimmów (zob. więcej poniżej).

W trakcie wstępnych analiz zbiorów druków XIX-wiecznych odnaleziono zostały dwie książki zmieniające nasze spojrzenie na drogę woluminów z księgozbioru biblioteki uniwersyteckiej w Berlinie do Poznania. Do tej pory ustalenia wynikające z badań proveniencyjnych nad znakami własnościowymi inkunabułów i starych druków wskazywały, że trafiły one do Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu w okresie powojennym na skutek wojennego i powojennego przemieszczania zbiorów bibliotecznych, zabezpieczania księgozbiorów porzuconych i opuszczonych (w tym podworskich i poniemieckich)³⁵. W Archiwum BUP znajduje się korespondencja dyrektora biblioteki Aleksandra Birkenmajera³⁶ z 8 listopada 1945 roku. Zwraca się on do Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego z pytaniem o podział materiałów, które miały wkrótce nadejść transportem kolejowym do Poznania. Birkenmajer pisze, że „w toku akcji zabezpieczania księgozbiorów porzuconych [...] nadejdzie wkrótce do Poznania bardzo duży transport książek naukowych pochodzących z różnych zakładów Uniwersytetu Berlińskiego”³⁷. Ponieważ mowa jest o dużej ilości materiałów (Birkenmajer pisze o trzech–czterech wagonach), dyrektor proponuje podział książek (i kosztów związanych z ich

³⁴ Dokładniejsza analiza tych trzech druków – zob. R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Jeden wolumin, wiele pytań – zbiór francuskich powieści rycerskich z księgozbioru braci Grimm*, w: *Explicitus est liber – dziedzictwo sztuki drukarskiej do roku 1800*, red. B. Bonar, A. Fluda-Krokos, Ł. Łukawski, Kraków 2023.

³⁵ O zabezpieczeniu księgozbiorów w okresie powojennym piszą m.in.: R. Nowicki, *Działalność Aleksandra Birkenmajera na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemia zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*, Poznań 2006; M. Głowacka-Helak, *Rewindykacja księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu oraz zabezpieczanie zbiorów porzuconych*, „Biblioteka” 2003, nr 7 (16); A. Jazdon, *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu 1919–2018: zasoby, działania, ludzie*, Poznań 2019, s. 181–185.

³⁶ Aleksander Birkenmajer (1890–1967) był dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu w latach 1945–1947, a jednocześnie pełnomocnikiem Ministerstwa Oświaty w akcji zabezpieczania zbiorów bibliotecznych w okręgu województw poznańskiego i pomorskiego. Por. R. Nowicki, op. cit.

³⁷ Archiwum BUP, sygn. 538 *Akcja rewindykacji księgozbioru BU 1945–1947*, s. 92.

przetransportowaniem) na poszczególne wydziały zgodnie z widniejącymi na drukach pieczętkami zakładów i instytutów. Jednocześnie deklaruje: „Góttów jestem pójść po tej linii, zachowując dla Biblioteki Uniwersyteckiej jedynie książki starsze lub ozdobnie wydane, nieposiadające bieżącego znaczenia naukowego”³⁸. Prawdopodobnie w tym właśnie transporcie znalazły się stare druki, które później – wraz z innymi zbiorami poniemieckimi – zostały włączone do księgozbioru BUP.

Niemniej odnalezienie dwóch książek XIX-wiecznych wskazuje, że istniała też inna droga przeniesienia części woluminów z Berlina (w tym z księgozbioru braci Grimm) do Poznania. Są to (wraz z numeracją z katalogu Denecke, Teitge):

Gg 9680: Unger Friedrich Wilhelm, *Göttingen und die Georgia Augusta, eine Schilderung von Land, Stadt und Leuten in Vergangenheit und Gegenwart; für Einheimische und Fremde.* – Göttingen, Verlag der Deuerlich'schen Buchhandlung, 1861 (Denecke, Teitge 5846);

Sk 7763: Keil Robert, Keil Richard, *Deutsche Studenten-Lieder des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts.* – Lahr, Verlag von M. Schauenburg, 1861 (Denecke, Teitge 2130).

Oba egzemplarze zostały przekazane w latach 1898–1899 do powstającej w tym czasie Kaiser-Wilhelm-Bibliothek w Poznaniu jako dublety Königliche Universitätsbibliothek w Berlinie. Świadczą o tym ekslibris: „Kaiser-Wilhelm-Bibliothek-Posen. Geschenk der Kgl. Universitäts-Bibliothek, Berlin. 1898–1899” oraz informacja o dublecie, wpisana ołówkiem przez berlińskiego bibliotekarza. Powstająca w Poznaniu biblioteka miała być instytucją „niosącą kulturę niemiecką na wschód”³⁹, dlatego wystosowana została odezwa „do wszystkich Niemców, w szczególności do zarządów i właścicieli bibliotek, do uczonych, pisarzy, wydawców, antykwariuszy, uniwersytetów, akademii i innych towarzystw i stowarzyszeń naukowych z gorącą prośbą: aby zechcieli wspomóc założenie w Poznaniu biblioteki krajowej w wielkim stylu, poprzez ofiarowanie odpowiednich książek i przekazanie środków na zakup większych i mniejszych księgozbiorów”⁴⁰. Na odezwę tę wśród wielu ofiarodawców indywidualnych i instytucji odpowiedziała też berlińska Universitätsbibliothek, przesyłając do Poznania swoje dublety. Pokazuje to, jak bardzo w ciągu wieku zmienił się stosunek do księgozbiorów historycznych. Pod koniec XIX wieku berlińscy bibliotekarze potraktowali obie książki z biblioteki Grimmów jak wszystkie

³⁸ Ibidem, s. 92.

³⁹ *Die Begründung der Kaiser-Wilhelm-Bibliothek in Posen in den Jahren 1898 bis 1902. Dargestellt von Verwaltung der Kaiser-Wilhelm-Bibliothek*, Posen 1904, s. 15, cyt. za: A. Jazdon, J. Skutecki, *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu*, Poznań 2017, s. 16.

⁴⁰ Ibidem, s. 16.

inne dublety⁴¹. W Poznaniu zostały one przyjęte do zbiorów Kaiser-Wilhelm-Bibliothek, otrzymały nową oprawę i nowe sygnatury. W książce Friedricha Wilhelma Ungera *Göttingen und die Georgia Augusta...* (sygn. Gg 9680) wśród tylnych kart ochronnych zachowano dawną okładkę z ekslibrisem: „Koenigliche Universitäts Bibliothek zu Berlin. Aus der Bibliothek der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm, 1865” i sygnaturą księgozbioru Grimmów wpisaną piórem przez Jakuba (36.981). Natomiast w książce Roberta i Richarda Keilów pt. *Deutsche Studenten-Lieder des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts* (sygn. Sk 7763) nowy ekslibris: „Kaiser-Wilhelm-Bibliothek-Posen. Geschenk der Kgl. Universitäts-Bibliothek, Berlin. 1898–1899” został przyklejony na starszy – berlińskiej biblioteki uniwersyteckiej z roku 1865 – i całkowicie go zasłonił⁴². Jedynym znakiem własnościowym pozwalającym rozpoznać przynależność do prywatnej biblioteki Grimmów jest malutka sygnatura wpisana ołówkiem przez Wilhelma na karcie tytułowej (42093).

W roku 1919 zbiory Kaiser-Wilhelm-Bibliothek zostały przejęte przez powstający Uniwersytet Poznański i stały się podstawą księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Obie omawiane książki zachowały dawną sygnaturę Kaiser-Wilhelm-Bibliothek i były do tej pory przechowywane w wyodrębnionej kolekcji historycznej.

Podsumowaniem aktualnego stanu badań jest aneks dodany do niniejszego artykułu, zawierający listę książek z biblioteki braci Grimm, które są obecnie przechowywane w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (33 tytuły w 26 woluminach)⁴³. Wszystkie druki wymienione zostały w katalogu Ludwiga Deneckiego i Irmgard Teitge z dopiskiem „Verlust” (utracony)⁴⁴. Badania proweniencyjne w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu są nadal prowadzone, istnieje zatem szansa na identyfikację kolejnych woluminów należących do tej kolekcji.

⁴¹ Dość swobodny stosunek do księgozbioru Grimmów musiał utrzymywać się do połowy XX wieku. Na tylnych kartach ochronnych kilku starych druków znajdujemy pieczętki będące śladem udostępniania tych woluminów przez berlińską bibliotekę w latach 1904–1943 (ostatnia pieczętka „8. Nov 1943” wskazuje, że w listopadzie 1943 roku woluminy te były jeszcze w Berlinie).

⁴² Dziękujemy Joannie Izydorek z Pracowni Restauracji Książki BUP za prace pozwalające na odklejenie ekslibrisu Kaiser-Wilhelm-Bibliothek i zabezpieczenia umożliwiające ekspozycję obu znaków własnościowych.

⁴³ W aneksie stan badań na 30 czerwca 2023 roku.

⁴⁴ Ludwig Denecke i Irmgard Teitge nie wymieniają jedynie druku Felixa Hemmerlina *Opuscula et tractatus*, [Strassburg, Ioannes Prüss, ca 1493–1500]. Zapewne druk ten został potraktowany jako *accedit* dzieła Felixa Hemmerlina *De nobilitate et rusticitate dialogus et alia opuscula*, [Strassburg, Ioannes Prüss, ca 1493–1500], a nie jako osobny tekst (por. Denecke, Teitge 952).

Odkrycia w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu a badania nad prywatnym księgozbiorem braci Grimm

Zaprezentowane powyżej odkrycia świadczą o tym, że prywatna biblioteka Grimmów, jako świadectwo 60 lat naukowej działalności dwóch wybitnych filologów, nadal czeka na systematyczny opis, a jej materialny kształt oferuje wgląd w szerokie spektrum badawcze. Księgozbiór ten jest reprezentatywny dla XIX-wiecznych nauk z zakresu historii i filologii, ujawnia metody zbierania źródeł (np. w odniesieniu do haseł *Słownika języka niemieckiego*), a także jest interesujący z punktu widzenia sztuki introligatorskiej, ponieważ w owych czasach książki były sprzedawane na ogół bez okładki i część z nich była oprawiana⁴⁵. Najważniejszy walor tej szczególnie cennej biblioteki stanowi jednak możliwość odkrywania i analizowania źródeł wielu edycji, jakie opublikowali bracia Grimm, w tym przede wszystkim zbioru baśni *Kinder- und Hausmärchen* (KHM).

Grimmowie skrupulatnie odnotowywali w indeksach, przypisach i konkordancjach źródła fabuły i motywów, np. w przypisach do przywołanego zbioru baśni lub w konkordancji do zbioru niemieckich podań („Sagenkonkordanz”). Obecnie, gdy zyskaliśmy dostęp do unikatowych wydań z prywatnego księgozbioru braci, możemy prześledzić związki między konkretnymi pisemnymi źródłami a ich śladami i trawestacjami w dziełach Grimmów. Nie byłoby to możliwe bez lektury dzieł stojących niegdyś w gabinetach braci. Dziś można już powiedzieć, że w odniesieniu do wymienionych powyżej źródeł w BUP szczególnie istotne są dwie pozycje: francusko-niemiecka *Histoire de la belle Heleine* (Denecke, Teitge 2177) oraz *Gesta Romanorum* (Denecke, Teitge 947)⁴⁶. Ludową opowieść o pięknej Helenie bracia Grimm przywołują w przypisie do baśni nr 31 *Dziewczyzna bez rąk* (*Das Mädchen ohne Hände*) w pierwszym wydaniu zbioru KHM z roku 1812: „Nasza baśń jest ludowym źródłem, z którego w średniowieczu wyrosły tak znane fabuły jak ta o pięknej Helenie...”⁴⁷. Ta fabuła jest także wymieniona w konkordancji podań w rozdziale *Król, który chce poślubić swoją córkę*⁴⁸. Szczególnie ważnym źródłem dla drugiego tomu baśni z roku 1815 były *Gesta Romanorum*, które zostały wspomniane w przed-

⁴⁵ Por. E.B. Peschke, J. Stahlkopf, op. cit., s. 115.

⁴⁶ Za wskazówkę dziękujemy prof. Holgerowi Ehrhardtowi z Katedry Badań Grimmowskich (Brüder Grimm – Werk und Wirkung) Uniwersytetu w Kassel.

⁴⁷ „Unser Märchen ist die volksmäßige Quelle, woraus die im Mittelalter so bekannten Fabeln von der schönen Helena [...] entsprungen sind”. Brüder Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, Berlin 1812, s. XXII.

⁴⁸ Por. *Briefwechsel zwischen Jacob und Wilhelm Grimm. Zusätzliche Texte: Sagenkonkordanz*, red. H. Rölleke, t. 1, cz. 2, Stuttgart 2006, s. 401.

mowie obok *Pentameronu*⁴⁹ oraz w przypisach do licznych baśni (takich jak m.in. *Mądra wieśniaczka*, *Trzech felczerów*, *Długi nos*).

Równocześnie prywatny księgozbiór braci ma dodatkowy, niezwykle cenny walor: umożliwia analizę notatek naniesionych własnoręcznie przez obydwu badaczy w zgromadzonych dziełach⁵⁰. Jak wykazano powyżej, w części znalezionych pozycji znajdują się odręczne podkreślenia i notatki. Grimmowie traktowali swoją bibliotekę przede wszystkim jako narzędzie pracy, dlatego pozostawiali w książkach – nawet w najrzadszych starych drukach – ślady swojej uważnej lektury: podkreślenia, adnotacje i zaznaczenia, czasem nawet za pomocą szpilki.

Wiemy, że Wilhelm posługiwał się przede wszystkim ołówkiem, podczas gdy Jakub używał atramentu. Na stronach tytułowych lub na przedniej wyklejce bracia umieszczali dane bibliograficzne, które zawierały często informacje o innych wydaniach tego samego dzieła lub o istniejących recenzjach. Jakub niejednokrotnie odnotowywał także datę urodzin i (ewentualnie) śmierci autora. Odręczne wpisy w książkach dowodzą poczucia estetyki braci Grimm – notki zapisane są precyzyjnie i starannie, tekst nie jest rozmazany⁵¹. W trakcie wstępnej lektury badacze podkreślali interesujące ich fragmenty lub sporządzali krótkie notki na marginesach, by prawdopodobnie później pogłębić lekturę zaznaczonych fragmentów. Następnie sporządzali notatki z uwagami i obserwacjami na luźnych karteczkach, by na koniec przepisać całość w formie przejrzystego spisu, który stanowił owoc lektury. Spis taki, zawierający numery stron oraz komentarz, umieszczany był na tylnej wyklejce okładki (jak w klocku SD 2734–2736 II).

Dopiski, uwagi i komentarze w książkach były od samego początku charakterystyczne dla Grimmowskiej metody pracy z tekstem. U berlińskiego wydawcy obydwu edycji zbioru *Kinder- und Hausmärchen* z lat 1812–1819 Jakub i Wilhelm zamówili dodatkowo prywatne egzemplarze poszczególnych tomów z poszerzonymi marginesami na własne notatki. Jak widać, badacze już podczas przygotowywania premierowych tomów zbioru baśni planowali dalsze prace redakcyjne i korekcyjne w celu doskonalenia swego dzieła. To właśnie te egzemplarze zbioru baśni z odręcznymi notatkami autorów, nazywane „Handexemplare” (egzemplarzami podręcznymi), trafiły w 2005 roku na

⁴⁹ Por. Brüder Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, Berlin 1815, s. XII. Pierwotnie bracia Grimm planowali wydanie niemieckich przekładów *Gesta Romanorum* oraz *Pentamerone*, jednak wobec zebrania licznych fabuł niemieckojęzycznych zdecydowali się na opublikowanie drugiego tomu KHM w znanym nam dzisiaj kształcie. Pomysłu przekładu obydwu dzieł obcojęzycznych już nie zrealizowali.

⁵⁰ Ten aspekt księgozbioru Denecke opisuje jako szczególnie istotny – por. L. Denecke, op. cit., s. 12.

⁵¹ Por. B. Friemel, op. cit., s. 106 i n.

listę materialnego dziedzictwa UNESCO (*Memory of the World*) i są obecnie eksponowane w muzeum Grimmwelt w Kassel. Notatki tam zawarte stanowią nieocenione źródło dla aktualnych badań, zwłaszcza w zakresie genezy i pochodzenia poszczególnych baśni. Warto to zilustrować dwoma przykładami, które pokazują, ile istotnych niespodzianek mogą kryć tropy, które pozostawili bracia Grimm w dziełach odnalezionych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Jednym z przełomów w badaniach grimmowskich było odkrycie Heinza Röllekego⁵², że informatorką, która opowiedziała braciom liczne ważne baśnie z pierwszego tomu, nie była legendarna „stara Maria”, piastunka Dorothei Wild, żony Wilhelma, lecz młodziutka koleżanka Grimmów – Marie Hassenpflug⁵³. Do lat 70. XX wieku w germanistyce panowało powszechne przekonanie, oparte na cytowanych już tutaj wspomnieniach Hermanna Grimma, zgodnie z którym baśnie *Czerwony Kapturek*, *Braciszek i siostrzyczka*, *Dziewczyzna bez rąk*, *Śpiąca królewna*, *Zbójceki narzeczony* czy *Wędrownka Paluszka* opowiedziała Wilhelmowi „Alte Marie”. Na dowód pochodzenia baśni od tej piastunki Hermann przytacza właśnie odręczne notki w „Handexemplar” pierwszego tomu baśni, czyli adnotację: „Von der Marie”⁵⁴. „Stara Maria” to Maria Müller z domu Clar (1747–1826), prosta kobieta z ludu, pochodząca z miejscowości Rauschenberg spod Kassel. Sugestia Hermanna, że to ona dostarczyła wiele fabułek z pierwszego zbioru (także te, które Wilhelmowi opowiedziały siostry Wild), doskonale wpisuje się w przekonanie o heskim i ludowym pochodzeniu baśni. Miała też dalekosiężne konsekwencje, gdyż badacze tej rangi co Johannes Bolte i Georg Polivka w swoich fundamentalnych komentarzach do KHM powtarzają bezkrytycznie i niemal dosłownie słowa Hermanna⁵⁵. Czyni tak również inny wybitny badacz Grimmów, Wilhelm Schoof, który jeszcze ubarwia przekaz, gdy pisze o „dotąd mniej znanym fakcie”, że aż jedna czwarta wszystkich baśni z pierwszego tomu KHM pochodzi od „starej Marii”, określanej przez niego mianem najstarszej informatorki braci Grimm, zasługującej

⁵² Por. H. Rölleke, *Die 'stockhessischen' Märchen der 'Alten Marie'. Das Ende eines Mythos um die frühesten KHM-Aufzeichnungen der Brüder Grimm*, w: idem, *Die Märchen der Brüder Grimm. Quellen und Studien. Gesammelte Aufsätze*, Trier 2004, s. 8–22.

⁵³ Była to siostra dwóch innych znanych bajarek: Jeanette i Amalie oraz Ludwiga, późniejszego męża Lotty, jedynej siostry braci Grimm.

⁵⁴ Co ciekawe, Hermann był świadomy istnienia sióstr Hassenpflug, lecz w kolejnym akapicie poświęconym właśnie baśniom przekazanym przez to rodzeństwo pomija zupełnie najstarszą Marię, odnotowując jedynie Jeanette i Amalie. Myli się jednak także w kwestii ich wieku, błędnie podkreślając, że Jeanette była młodsza od Amalie. Por. H. Grimm, op. cit., s. 23.

⁵⁵ J. Bolte, G. Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, t. 1, Hildesheim – Zürich – New York 1994, s. 432.

na honorowe miejsce obok bajarki z Zwehrn, czyli Dorothei Viehmann. Schoof pisze wprost: „Tym, czym była Viehmann dla tomu drugiego, jest Stara Maria dla tomu pierwszego”⁵⁶.

Heinz Rölleke ostatecznie podważył ten kierunek myślenia, analizując właśnie odręczne notatki braci – te same, które posłużyły Hermannowi do sformułowania błędnej tezy o roli „starej Marii”. W artykule o „końcu pewnego mitu” wskazuje on, że notatka „Von der Marie” nie mogła odnosić się do starszej piastunki, gdyż Grimmowie imionami określali wyłącznie swoich rówieśników, podczas gdy o osobach starszych pisali, używając zawsze nazwisk. Ponadto daty, którymi bracia skrupulatnie opatrzyli poszczególne tytuły baśni, a które odnosiły się do dnia przekazania danej fabuły, wskazują, że odbiorcą baśni „starej Marii” był Jakub, a nie Wilhelm. To również zadaje kłam tezie o pochodzeniu baśni z gospodarstwa domowego Wildów, gdyż za baśnie te odpowiedzialny był zawsze Wilhelm, podczas gdy Jakub zapisywał baśnie opowiedziane w domu Hassenpflugów⁵⁷. Daty baśni usłyszanych od „Marii” pokrywają się z datami baśni usłyszanych od Jeanette Hassenpflug⁵⁸. Rölleke przytacza wiele dodatkowych argumentów, które ostatecznie dowodzą, że za znanymi baśniami z pierwszego tomu kryje się rówieśniczka Grimmów, Marie Hassenpflug (1788–1856), wywodząca się z hugenockiej rodziny. To odkrycie było dla badań grimmowskich przełomowe, gdyż rozwiązało m.in. zagadkę pokrewieństwa fabularnego między opowieściami przypisywanymi prostej bajerce z Hesji a fabułami Charles’a Perraulta czy Madame d’Aulnoy. Odkrycie to nie byłoby możliwe bez skrupulatnej analizy zapisków Grimmów.

Podobnie rzecz ma się z notatkami odnoszącymi się do *Wieloskórki*. Analiza dwóch adnotacji – o informatorze i dacie przekazania fabuły: „Dortchen 9. Octbr. 1812” oraz komentarza skreślonego ręką Jakuba: „scheint falsch” („wydaje się błędne”), odnoszącego się do obecnego w pierwszym wydaniu utożsamienia ojca protagonistki z jej oblubieńcem (co jest później korygowane, począwszy od drugiego wydania w roku 1819)⁵⁹ – pozwala bardzo precyzyjnie nakreślić potencjalne źródło *Wieloskórki* oraz wyjaśnić zaskakujący fakt

⁵⁶ Por. W. Schoof, *Zur Entstehungsgeschichte der Grimmschen Märchen. Bearbeitet unter Benutzung des Nachlasses der Brüder Grimm*, Hamburg 1959, s. 61.

⁵⁷ Por. H. Rölleke, op. cit., s. 17.

⁵⁸ Amalie była wówczas jeszcze zbyt mała, chociaż i tak swoje dwie baśnie opowiedziała w wieku 10 lat. Więcej o Amalie Hassenpflug por. E. Pieciul-Karminińska, *Trzy baśnie braci Grimm z oryginalnego wydania „Kinder- und Hausmärchen”. Pierwszy przekład na język polski w kontekście badań nad biografią i wkładem informatorów w powstanie zbioru*, „Dzieciństwo. Literatura i Kultura” 2019, nr 1 (2), s. 45 i n.

⁵⁹ Por. E. Pieciul-Karminińska, *Kazirodztwo bez kary, czyli „Wieloskórka” z pierwszego wydania zbioru „Kinder- und Hausmärchen” (1812) braci Grimm jako unikalny wariant typu ATU 510b*, „Porównania” 2023, nr 1 (33), s. 70 i 74.

kazirodzkiego małżeństwa w kontekście archaicznego obrazu świata przekazanego w tej wersji znanej fabuły. Równocześnie potwierdzona zostaje teza o mitologicznych i przedchrześcijańskich odpryskach w pierwotnych fabułach Grimmowskich, które począwszy od drugiego wydania⁶⁰, były konsekwentnie rugowane w toku pracy redakcyjnej Wilhelma. Tak istotne wnioski nie byłyby możliwe bez znajomości odręcznych notatek braci Grimm w ich wydaniu baśni⁶¹.

Sam fakt odnalezienia pozycji oznaczonych w katalogu Deneckiego i Teitge notką „Verlust” jest wydarzeniem radosnym i budzącym nadzieję, że być może także inne zaginione książki z prywatnej biblioteki braci Grimm przetrwały zawieruchę wojenną. Odkrycie zaginionych pozycji ma nie tylko znaczenie dla opracowania katalogu prywatnego księgozbioru czy badania jego wartości materialnej. Odnalezione księgi umożliwiają wskazanie potencjalnych inspiracji Grimmów, co można prześledzić, analizując przypisy i konkordancje w opublikowanych dziełach. Zwłaszcza obecność odręcznych notatek i podkreśleń ma ogromne znaczenie dla analizy potencjalnych źródeł wielu ich publikacji. Dzięki znaleziskom z BUP możliwe są nowe odkrycia w dziedzinie badań nad dorobkiem i działalnością braci Grimm, chociaż od ich śmierci minęło już ponad 150 lat.

⁶⁰ Więcej o swoistości pierwszego wydania por. E. Pieciul-Karmińska, *O konieczności polskiego przekładu pierwszego wydania „Baśni dla dzieci i dla domu” braci Grimm z lat 1812 i 1815*, „Rocznik Przekładoznawczy” 2016, nr 11, s. 77–92.

⁶¹ Ludwíg Denecke we *Wprowadzeniu* do katalogu biblioteki podaje liczne inne przykłady, które rzucają nowe światło na edycję *Cudownego rogu chłopca* Clemensa Brentano i Achima von Arnima. Zawierają one informacje o pieśniach, które poetom dostarczyli właśnie bracia Grimm. L. Denecke, op. cit., s. 12 i n.

Aneks. Lista książek z biblioteki braci Grimm w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (stan na 30 czerwca 2023)

Opis	Sygnatura Grimmów	Nr w katalogu Denecke, Teitge	Sygnatura BUP
Inkunabuły			
1. <i>Biblia</i> (lat). – Basel, 1491.	41.899	6681	Inc. 283
2. Brack, Wenceslaus, <i>Vocabularius rerum</i> – Strassburg, 1489.	44.368	771	Inc. 330 (współopr. z Inc. 329)
3. <i>Gesta Romanorum</i> . – [Strassburg], 1489.	44.376	947	Inc. 254
4. Hemmerlin Felix, <i>De nobilitate et rusticitate dialogus et alia opuscula</i> . – [Strassburg, ca 1493–1500].	40.653	952	Inc. 263 (współopr. z Inc. 264)
5. Hemmerlin Felix, <i>Opuscula et tractatus</i> . – [Strassburg, ca 1493–1500].	40.653	–	Inc. 264 (współopr. z Inc. 263)
6. Herolt Joannes, <i>Sermones Discipuli de tempore et de sanctis</i> . – Strassburg, 1490.	44.384	6851	Inc. 260
7. Melber Ioannes, <i>Vocabularius praedicantium, sive Variloquus</i> . – [Strassburg, 1488/1490].	44.368	770	Inc. 329 (współopr. z Inc. 330)
8. Orosius Paulus, <i>Historiae adversus paganos</i> . – [Vicenza, ca 1475].	40.190	6702	Inc. 258
Stare druki			
1. [Bucher Anton], <i>Entwurf einer ländlichen Charfrentagsprocession...</i> – [s.l.], 1782.	37.864	3118	SD 10482 I
2. <i>La Conquete du Grand Charlemaigne, roi de France et des Espagnes...</i> – Lyon, 1597.	39.806	1262	SD 2734 II (współopr. z SD 2735–SD 2736 II)
3. Grimmelshausen Hans Jacob Christoph von, <i>Der Abentheurliche Simplicissimus Teutsch...</i> – Monpelgard, 1669.	42.131	3031	SD 19870 I
4. <i>Histoire de la belle Heleine, de Constantinople...</i> – Troyes, [po 19 V 1738].	42.907	1271	SD 14353 I (współopr. z SD 14354 I)

Opis	Sygnatura Grimmów	Nr w katalogu Denecke, Teitge	Sygnatura BUP
5. <i>Histoire de Valentin et Orson, très hardis, très nobles et très vaillants chevaliers, fils de l'Empereur de Grèce, et neveux du très vaillant et très chrétien, Pépin, Roi de France.</i> – Troyes, [po 4 V 1726].	39.942	1285	SD 10410 I
6. <i>Histoire des nobles prouesses et vaillances de Gallien Restauré ...</i> – Troyes, [ca 1710].	39.748	1266	SD 10659 II (współopr. z SD 10660 II)
7. <i>Historia von der schönen Magelona, eines Königs Tochter von Neapolis, und einem Ritter, genannt Peter mit den silbernen Schlüsseln, eines Grafen Sohn von Provincia.</i> Frankfurt u. Leipzig, [ca 1800].	42.705	2186	SD 33245 I (współopr. z SD 33246 I)
8. [Historie von der geduldigen Helena] <i>Eine schöne anmüthige und lesenswürdige Historie von der geduldigen Helena, Tochter des Kaisers Antonius...</i> – Augsburg, 1798.	42.907	2177	SD 14354 I (współopr. z SD 14353 I)
9. Hund, Wiguleus, <i>Metropolis Salsburgensis...</i> – Ingolstadt, 1582.	40.190	6353	SD 8707 III (współopr. z Inc. 258)
10. Kästner Abraham Gotthelf, <i>Vermischte Schriften.</i> T. 2. – Altenburg, 1772.	37.933	3097	SD 32782 I/ Th. 2
11. [Legrand d'Aussy Pierre Jean Baptiste], <i>Fabliaux ou Contes du XIIe et du XIIIe siècle...</i> T. 1, 3. – Paris, 1779.	39.336	1221	SD 10203 I/ t. 1, 3–4
12. Legrand d'Aussy Pierre Jean Baptiste, <i>Fabliaux ou Contes...</i> T. 4, <i>Contes dévots, fables et romans anciens.</i> – Paris, 1781.	39.870	1221	SD 10203 I/ t. 1, 3–4
13. Lesage Alain-René, <i>Le Bachelier de Salamanque.</i> T. 1. – Amsterdam, 1736.	43.238	1385	SD 32683 I/ t. 1
14. Mandeville John, <i>De wonderlyke Reize van Jan Mandevyl...</i> – Amsterdam, [ca 1770].	43.779	3560	SD 6037 I

Opis	Sygnatura Grimmów	Nr w katalogu Denecke, Teitge	Sygnatura BUP
15. [Maugis d'Aigremont] <i>La Très-plaisante histoire de Maugis d'Aigremont, et de Vivian son frère...</i> – Lyon, 1599.	39.806	1275	SD 2735 II (współopr. z SD 2734–SD 2736 II)
16. [Montluc Adrien de], <i>La comédie des proverbes.</i> – Paris, 1715.	40.322	1364	SD 24972 I
17. Münster Sebastian, <i>Cosmographie. Mappa Europae, Egentlich für gebildet außgelegt und beschriebenn...</i> Frankfurt am Meyn, 1537.	44.761	5214	SD41681 I
18. [Naubert Christiane Benedikte], <i>Neue Volksmärchen der Deutschen.</i> Bd. 4. – Leipzig, 1792.	39.375	3136	SD 31538 I/ Bd. 4
19. <i>Les Quatre fils Aymon...</i> – Lyon, [ca 1600].	39.806	1259	SD 2736 II (współopr. z SD 2735–SD 2736 II)
20. [Quatre fils Aymon] <i>Histoire des quatre fils Aymon, tres nobles et tres vaillans chevaliers.</i> – Troyes, [ca 1795].	39.748	1260	SD 10660 II (współopr. z SD 10659 II)
21. Rabelais François, <i>Les oeuvres de François Rabelais.</i> T. 3. – Geneve, 1782.	37.897	1351	SD 32010 I/ t. 3
22. Tressan Louis, <i>Pierre de Provence et la belle Maguelone.</i> – Troyes, [1800].	42.705	1391	SD 33246 I (współopr. z SD 33245 I)
23. Tuet Jean Charles Francois, <i>Matinées sénonoises ou Proverbes français...</i> – Paris, 1789.	40.264	1293	SD 30374 I
XIX wiek			
1. Keil Robert, Keil Richard, <i>Deutsche Studenten-Lieder des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts.</i> – Lahr, 1861.	42.093	2130	Sk 7763
2. Unger Friedrich Wilhelm, <i>Göttingen und die Georgia Augusta, eine Schilderung von Land, Stadt und Leuten in Vergangenheit und Gegenwart; für Einheimische und Fremde.</i> – Göttingen, 1861.	36.981	5846	Gg 9680

Bibliografia

- Bolte J., Polivka G., *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, t. 1, Hildesheim – Zürich – New York: Olms-Weidmann 1994.
- Briefwechsel zwischen Jacob und Wilhelm Grimm. Zusätzliche Texte: Sagenkonkordanz*, red. H. Rölleke, t. 1, cz. 2, Stuttgart: S. Hirzel Verlag 2006.
- Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K.B. Kaindl et al., Stuttgart: S. Hirzel Verlag 2005.
- Denecke L., *Einführung*, w: idem, I. Teitge, *Die Bibliothek der Brüder Grimm: annotiertes Verzeichnis des festgestellten Bestandes*, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger 1989, s. 9–19. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783112470848-002>
- Denecke L., Teitge I., *Die Bibliothek der Brüder Grimm: annotiertes Verzeichnis des festgestellten Bestandes*, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger 1989.
- Friemel B., *Begleiter einer brüderlichen Lebensgemeinschaft. Die Büchersammlung der Brüder Grimm 1803–1863*, w: *Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K.B. Kaindl et al., Stuttgart: S. Hirzel Verlag 2005, s. 99–114.
- Głowacka-Helak M., *Rewindykacja księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu oraz zabezpieczanie zbiorów porzuconych*, „Biblioteka” 2003, nr 7 (16), s. 69–78.
- Grimm Brüder, *Kinder- und Hausmärchen*, Berlin: Realschulbuchhandlung 1812.
- Grimm Brüder, *Kinder- und Hausmärchen*, t. 2, Berlin: Realschulbuchhandlung 1815.
- Grimm H., *Erinnerungen*, w: Grimm Brüder, *Kinder- und Hausmärchen*, München: Winkler-Verlag 1956, s. 5–27.
- Grimm J., *Briefwechsel der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm. Briefwechsel zwischen Jacob und Wilhelm Grimm*, t. 1, red. H. Rölleke, Stuttgart: S. Hirzel Verlag 2001.
- Grimm J., *Selbstbiographie*, w: idem, *Selbstbiographie. Ausgewählte Schriften, Reden und Abhandlungen*, red. U. Wyss, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1984, s. 23–39.
- Jazdon A., *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu 1919–2018: zasoby, działania, ludzie*, Poznań: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu 2019 (Prace Naukowe Biblioteki Uniwersyteckiej, nr 34).
- Jazdon A., Skutecki J., *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu*, Poznań: Wydawnictwo Miejskie Posenania 2017.
- Martus S., *Die Brüder Grimm. Eine Biographie*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag 2013.
- Nowicki R., *Działalność Aleksandra Birkenmajera na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemie zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 2006 (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej, nr 27).
- Peschke E.B., Stahlkopf J., *Ein Kleinod und seine Besonderheiten*, w: *Die Brüder Grimm in Berlin. Bilder – Studien – Dokumente*, red. K.B. Kaindl et al., Stuttgart: S. Hirzel Verlag 2005, s. 115–123.
- Pieciul-Karminińska E., *Kazirodztwo bez kary, czyli „Wieloskórka” z pierwszego wydania zbioru „Kinder- und Hausmärchen” (1812) braci Grimm jako unikalny wariant typu ATU 510b*, „Porównania” 2023, nr 1 (33), s. 67–83. DOI: <https://doi.org/10.14746/por.2023.1.4>

- Pieciul-Karmińska E., *O konieczności polskiego przekładu pierwszego wydania „Baśni dla dzieci i dla domu” braci Grimm z lat 1812 i 1815*, „Rocznik Przekładoznawczy” 2016, nr 11, s. 77–92. DOI: <https://doi.org/10.12775/RP.2016.004>
- Pieciul-Karmińska E., *Trzy baśnie braci Grimm z oryginalnego wydania „Kinder- und Hausmärchen”. Pierwszy przekład na język polski w kontekście badań nad biografią i wkładem informatorów w powstanie zbioru*, „Dzieciństwo. Literatura i Kultura” 2019, nr 1 (2), s. 36–57. DOI: <https://doi.org/10.32798/dlk.156>
- Rölleke H., *Die ‘stockhessischen’ Märchen der ‘Alten Marie’. Das Ende eines Mythos um die frühesten KHM-Aufzeichnungen der Brüder Grimm*, w: idem, *Die Märchen der Brüder Grimm. Quellen und Studien. Gesammelte Aufsätze*, Trier: Wissenschaftlicher Verlag 2004, s. 8–22.
- Schede H.G., *Die Brüder Grimm*, München: Deutscher Taschenbuchverlag 2004.
- Schlegel A.W. von, *Recensionen. Sämmtliche Werke*, t. 12, Leipzig: Weidmann 1847.
- Schoof W., *Zur Entstehungsgeschichte der Grimmschen Märchen. Bearbeitet unter Benutzung des Nachlasses der Brüder Grimm*, Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell & Co. 1959.
- Spandowski M., *Uwagi o polskich katalogach inkunabułów*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, nr 37–38, s. 351–402.
- Wilgosiewicz-Skutecka R., *Jeden wolumin, wiele pytań – zbiór francuskich powieści rycerskich z księgozbioru braci Grimm*, w: *Explicitus est liber – dziedzictwo sztuki drukarskiej do roku 1800*, red. B. Bonar, A. Fluda-Krokos, Ł. Łukawski, Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności 2023 (w druku).
- Wydra W., *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 2002.

Eliza Pieciul-Karmińska, Renata Wilgosiewicz-Skutecka

Prywatna biblioteka braci Grimm i odnaleziony fragment księgozbioru w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu

Streszczenie. Prywatny księgozbiór Jakuba i Wilhelma Grimmów, który jest świadectwem 60 lat pracy twórczej słynnych niemieckich badaczy i założycieli filologii germańskiej, sam w sobie jest ważnym przedmiotem badań. Zawiera rzadkie druki, unikatowe edycje i ma wartość nie tylko materialną i bibliofilską. Jest niezwykle cenny przede wszystkim jako źródło wiedzy o metodzie pracy dwojga badaczy. Jakub i Wilhelm w przypisach i indeksach do swoich publikacji baśni i podań skrupulatnie odnotowywali ich pisemne źródła, które posiadali w swoim księgozbiorze, gromadzonym właśnie w celu zachowania i edycji zabytków europejskiego i niemieckiego piśmiennictwa. Równie istotna dla badań nad dziełem i działalnością braci Grimm jest analiza odręcznych podkreśleń i notatek nanoszonych w trakcie lektury. Odnalezione w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu woluminy pochodzące z prywatnego księgozbioru braci Grimm, które od zakończenia II wojny światowej uchodziły za zaginione, mogą znacznie przyczynić się do rozwoju współczesnych badań grimmowskich, a ponadto dają nadzieję, że w zbiorach BUP znajdują się także inne – uważane za zaginione – pozycje z prywatnej biblioteki Jakuba i Wilhelma.

Słowa kluczowe: biblioteka braci Grimm, notatki Grimmów, badania grimmowskie, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, księgozbiory prywatne.

Tekst wpłynął do Redakcji 1 czerwca 2023 roku.